

Əlyazması hüququnda

SURA TARIYEL qızı PƏNAHLI

**PREFİKSLƏRİN MORFOLOJİ-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN MATERIALLARI
ƏSASINDA)**

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Nəzəri dilçilik» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər: **Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Abbas Qurban oğlu Abbasov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dillər Universiteti Ümumi dilçilik kafedrası**

Müdafiə «__» _____ 2017-ci il tarixdə saat __ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141–Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «__» _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Mövzunun aktuallığı. Son illər ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni həyatımızda baş verən elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq dünya dillərində yeni-yeni sözlər, ifadələr, terminlər yaranır və bu proses dayanmadan davam edir. Bu baxımdan dilin söz yaradıcılığında fərqli üsul və vasitələrdən istifadə edilir. Bunlar arasında isə prefikslər xüsusi mövqeyi vardır. Məhz bu baxımdan prefikslərin müxtəlifsystemli Azərbaycan, rus və ingilis dili materialları əsasında araşdırmaq dilçiliyimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda prefikslərin müxtəlifsystemli dillərin materialları əsasında tədqiqata cəlb olunması söz yaradıcılığında prefiksləşmə hadisəsinin müasir dildəki vəziyyətini, dilin leksikasının inkişaf edib zənginləşməsində onun rolunu müəyyən etməkdə mühüm nəticələr əldə etməyə şərait yaradır. Ona görə də prefikslərin müqayisəli-tipoloji cəhətdən tədqiq olunması aktualdır.

Prefikslər affikslərin elə xüsusi bir növüdür ki, onları söz kökünün önünə artırmaqla dildə yeni semantik mənalı sözlər əmələ gətirir. Dünya dillərində prefikslər, əsasən, flektiv və analitik dillər üçün daha çox xarakterikdir. Bu dillərdə onlar söz yaradıcılığının sözyaratma vasitələrindən biri kimi çıxış edir.

Prefikslərin morfoloji-semantik xüsusiyyətlərini təhlil edib aydınlaşdırmaq, onların linqvistik universalilər sistemində aidiyyətini, bəşəri məzmunlu funksiyaları yerinə yetirdiklərini, dünya dillərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin mahiyyətini düzgün anlamaq üçün ünsiyyətin müxtəlif sahələrində rast gəlinən alınma söz-terminlərə xüsusi diqqət yetirmək termin yaradıcılığı üçün də vacibdir. Çünki prefikslərin bir dildən başqa bir dilə keçməsində terminlərin böyük rolu vardır. Prefikslərin məhz terminlər vasitəsilə dünyanın müxtəlif dillərinə keçməsi prosesi indiki dövrdə də davam edir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dili aqlütinativ dildir və bütün dövrlərdə dilimizdə işlənən prefikslər digər dillərdən alınmışdır. Əvvəllər prefikslər dilimizə, əsasən, ərəb və fars dillərinin təsiri ilə keçsə də, müasir dövrümüzdə rus və ingilis dili, eləcə də digər Avropa dilləri vasitəsilə dilimizə keçən prefikslərin sayı çoxluq təşkil edir.

Qeyd edək ki, dilimizə rus və ingilis dili vasitəsilə keçən prefiksli sözlərin təsiri ilə müəyyən morfoloji sözyaratma vasitələrindən istifadə edilməklə də yeni sözlərin yaranmasına rast gəlinir. Lakin bəzi sözlərdə prefikslərin qarşılığı kimi uyğun morfoloji vasitə olmayanda yeni məfhumu ifadə edən sözü yaratmaq üçün müəyyən leksik vasitələrdən istifadə məqbul sayılır. Hazırda Azərbaycan dilində belə sözlərdən, əsasən, termin yaradıcılığında istifadə

olunur və bunların yaranmasını elmi-texniki tərəqqinin mühüm təsiri ilə əlaqələndirmək olar. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq rus dilinin morfoloji yolla söz yaradıcılığında ön şəkilçilərlə – prefikslərlə sözyaratma çox inkişaf etmişdir. Dilimizdə söz yaradıcılığının bu üsulunun geniş müşahidə edilməməsi səbəbi odur ki, prefiksli söz yaradıcılığı vasitəsi iltisafı dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinə xas olan xüsusiyyət deyildir. Bütün bunları nəzərə alsaq, bir daha qeyd edə bilərik ki, üç müxtəlif sistemli dilin materialı əsasında prefiksləri morfoloji-semantik cəhətdən tədqiq edib araşdırmaq dilçiliyimiz üçün olduqca vacib və aktualdır.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan prefikslərdir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycan, rus və ingilis dillərindəki prefikslərin morfoloji-semantik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin materialları əsasında prefikslərin morfoloji-semantik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə təhlil edib öyrənməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

– Azərbaycan, rus və ingilis dillərində prefikslərin sözdəki mövqeyini, daşdığı vəzifəsini aydınlaşdırmaq;

– prefikslərin qrammatik təbiətlərinin mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi məsələləri ilə bağlı fikirləri təhlil etmək;

– işlənmə yerlərinə və vəzifələrinə görə prefikslərin növlərinin elmi təhlilini vermək;

– müxtəlif sistemli dillərdə prefikslərin rolunu və mövqeyini müəyyənləşdirmək;

– prefikslərin tarixi-morfoloji xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

– termin yaradıcılığında prefikslərin rolunu və mövqeyini, eyni zamanda müasir dövrdə prefikslərin bu sahədəki işləkliyini dəyərləndirmək;

– prefikslərin semantik təsnifatını vermək;

– hər üç dil üçün ayrı-ayrılıqda prefikslərin özəl xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq müqayisəli şəkildə üç müxtəlif sistemli dilin – Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin materialları əsasında prefikslərin morfoloji-semantik xüsusiyyətləri, dildəki yeri, mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda prefikslərin tipoloji cəhətdən təhlil edilməsi, müxtəlif sistemli dillərdə onların ümumi və fərqli əlamətlərinin aşkara çıxarılması da tədqiqatın elmi yeniliklərindən hesab oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatda genetik və tipoloji cəhətdən ayrı-ayrı qütblərdə dayanan Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin mövzu ilə bağlı materialları ilk dəfə incəliklə tutuşdurulmuş, prefikslərin ümumi, oxşar və fərqli əlamətləri göstərilmişdir. Tədqiqatda həmçinin Azərbaycan, rus və ingilis dillərinə məxsus bir sıra qrammatik kateqoriyaları formalaşdıran prefikslərin müqayisəli təhlili də verilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, dissertasiyanın materiallarından Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin morfoloqiyasına dair xüsusi kursların tədrisi zamanı ali məktəb tələbələri, magistr və doktorantlar, ali məktəb müəllimləri istifadə edə bilərlər. Dissertasiyadan eyni zamanda hər üç dilin müqayisəli morfoloqiyasına aid ali məktəb proqramlarının hazırlanmasında yardımçı vasitə kimi də yararlanmaq olar.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müxtəlif sistemli dillərdə prefikslərin morfoloji-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili ilə bağlı aşağıdakı müddəalar müdafiəyə təqdim olunur:

1. Dildə hər bir alınma kimi, alınma şəkilçilərdən olan prefikslər də vahid uyğunlaşma və mənimsənilmə dövrü keçdikdən sonra dilin öz daxili elementi kimi çıxış edir və dilin sözyaradıcılığı səviyyəsində aktiv mövqeyi ilə seçilir.

2. Prefikslərin dildə qaynayıb-qarışması bəzən elə bir səviyyəyə yüksəlir ki, prefiks kimi dilə daxil olan yad elementlər daha sonra dildə müstəqillik statusu qazanaraq ayrıca leksik vahid kimi də işləyə bilər.

3. İngilis dilində feil yarıdan bir sıra prefikslər rus və Azərbaycan dilində isim və zərf yarıdan formantlar kimi çıxış edir. Bunların böyük bir qismi həcm, ölçü və kəmiyyət bildirən prefikslərdir.

4. Termin yaradıcılığında prefikslər suffikslərə nisbətən üstünlük təşkil edir.

5. Prefikslər analitik və flektiv dillərdə isim, sifət, xüsusilə də feillərin yaranmasında müstəsna rol malik olduğu halda, iltisacı dillərdə, əsasən, sifət və isim yaratmağa xidmət edir.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işində təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma, müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatda əsasən Azərbaycan, rus və ingilis dilində olan ayrı-ayrı lüğətlərdən, Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Nəzəri dilçilik» şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları və məzmunu respublikada və xaricdə nəşr olunmuş 10 elmi məqalə və tezisdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, predmeti, metod və mənbələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalardan danışılır, işin aprobeşiyası və strukturu haqqında ətraflı məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı «**Prefikslər və onların tarixi-morfoloji təşəkkülü**» adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsiləndən ibarətdir. Birinci yarımfəsil «**Prefikslər affikslərin xüsusi bir növü kimi**» adlanır. Dünya dilçiliyində söz yaradıcılığında ənənəvi olaraq üç əsas üsul qeyd edilir ki, bunlar da leksik, morfoloji və sintaktik üsullardır. Hər üç üsul arasında ən geniş yayılanı isə morfoloji üsuldur. Morfoloji üsul söz yaradıcılığında morfoloji dil vahidləri vasitəsilə yeni-yeni sözlərin yaranması kimi şərh edilir. Bu vahidlərdə şəkilçilər, yəni affikslər xüsusi çəkilyə malikdir. Dünya dilçiliyində bu, affiksasiya kimi tanınır. Affiksasiya bir çox dillərdə aparıcı morfoloji üsul kimi çıxış edir. Dünya dillərinin qrammatik əlaqələrin ifadəsində affiksasiya bir morfoloji üsul kimi aparıcı mövqə tutur.

Affiks haqqında deyilənlərdən aşağıdakı elmi-nəzəri fikirlər ümumiləşdirici məzmununa görə diqqətəlayiqdir: “Kök morfemlərdən fərqli olaraq hər bir dilin affiksləri bağılı bir sinif kimi təsnif edilməklə sistem yarada bilər. Paradigma təşkil edən affikslər qrammatikanın (morfologiyanın) əsasını təşkil edirlər”.¹

Müstəqil linqvistik vahidlər kimi affikslərin bir neçə xüsusiyyətini qeyd etmək olar: a) fonoloji tərkibi (açıq və ya qapalı şəkilçilər kimi); b) derivasiya prosesi zamanı formasının dəyişib-dəyişməməsi; c) söz kökünə nəzərən mövqeyi; d) təkmənalı // çoxmənalılığı və funksional yükü; e) məhsuldarlığı və qeyri-məhsuldarlığı.

Z.Əliyeva isə affiks terminini şərh edərkən bu formantın iki funksiya daşdığıni qeyd edir: “a) Yeni söz yarada, leksik-qrammatik funksiya daşıya bilər; b) Sözüni qrammatik formasını dəyişib, funksional-qrammatik səciyyə daşıya bilər”.²

¹Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. т. 1-2, Изд.-во: Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва, 1957, с. 67

² Əliyeva Z. Türk dillərində sifət. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2011, s. 263

Affikslərin xüsusi bir növü olan prefikslər söz köklərinin önünə artırılaraq yeni semantik məna formalaşdıran morfemlərdir. Dünya dillərində prefikslər, əsasən, flektiv və analitik dillərdə müşahidə edilərək söz yaradıcılığı vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının bu üsulunun geniş müşahidə edilməməsi təbiidir. Çünki prefiksli söz yaradıcılığı aqlütinativ dillər qrupuna aid olan türk dillərinə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə xas deyil. Azərbaycan dilində əsasən ərəb-fars dillərindən alınan və bəzi sözlərin əvvəlində işlənən bi-, na-, la- prefikslərindən başqa ön şəkilçi yoxdur. Lakin dünyanın bir çox dillərində, o cümlədən ingilis və rus dillərində morfoloji yolla söz yaradıcılığında ön şəkilçilərlə – prefikslərlə sözyaratma çox inkişaf etmişdir. Məsələn; *в-ход, на-писать, при-крепленный* (rus), *dis-like, re-organization, un-expectely* (ing). Azərbaycan dilində prefikslər çox azdır və əsasən ərəb-fars dillərindən alınmadır, ya da yunan və ya latin mənşəlidir. Məsələn: *fövq-ələdə, beyn-əlmiləl (ərəb), na-xoş, bi-vəfa (fars), a-normal (ingilis)* və s.

Söz yaradıcılığında prefikslərin mövqeyindən bəhs edən V.İ.Şkarupin isə qeyd edir ki, “bir nitq hissəsindən digər bir nitq hissəsi yaradan prefikslər konvertə edən prefikslərdir və bunlar konversiya hadisəsini şərtləndirir... Bir çox dillərdə prefikslər həqiqətən də sözyaratma prosesində iştirak etmir, lakin bu fikir ingilis dilinə şamil edilə bilməz”.¹

Birinci fəslin II yarım fəslə **«Prefikslərin tarixi-morfoloji təşəkkülü»** adlanır. Xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolunun böyük həqiqət olduğu danılmazdır. Onların digər əlaqələri də məhz insan cəmiyyətinin ən mühüm ünsiyyət vasitəsi sayılan dil əsasında yaranaraq inkişaf edir. Buna görə də dil əlaqələrinin xalqlar və millətlər arasındakı digər zəruri əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil. Xalqlar arasında gerçəkləşən müxtəlif əlaqələr və xüsusilə dil əlaqələri daha çox ictimai məna daşıyır. Məhz bu baxımdan prefikslərin dünya dillərinə geniş vüsət etməsini də bu əlaqələrin bariz nümunəsi kimi qeyd edə bilərik.

A.Meyedən sitat gətirən V.A.Koçergina yazırdı: “Hind-Avropa dili prefiks tanımır” və qeyd edir ki, A.Meye öz tədqiqatlarında prefiksləşmənin sözyəyişdirici formasından da bəhs edirdi”.²

N.S.Trubetskoy isə qeyd edirdi ki, “sözün kökdən başlanması heç də vacib deyil. Prefiksiz hind-Avropa dilləri mövcud deyil... Hətta qədim hind dillərində belə əsl prefikslərə rast gəlmək olar. Müəllif hesab edir ki, bu

¹ Шкарупин В.И. «Конвертирующие» префиксы в английском языке. АКД, Москва, 1962, с. 3

² Кочергина В.А. Словообразование санскрита. Москва, Изд-во МГУ, 1990, с. 49

dillərdə ayrılıqda işlənə bilməyən və sözün önündə qərarlaşan bütün söz-hissəcikləri prefikslər kimi adlandırmaq daha doğrudur”.¹

Prefikslər tarixin müxtəlif dövrlərində məhsuldarlıqlarına görə də fərqli mənzərələr yaradıb. Məsələn, “İngilis dilindəki *mis-* prefiksi əslində bir zamanlar qeyri-məhsuldar şəkilçi olmuş, lakin XVI əsrin sonlarından başlayaraq onun məhsuldarlığı artmağa başlamış və XVII əsrdə məhsuldarlığına görə ön sıralarda dayanan prefikslərdən biri kimi xarakterizə edilmişdir”.² Hal-hazırda *mis-* prefiksi söz yaradıcılığında yeni-yeni sözlər yaratmaqda davam edən məhsuldar leksik şəkilçi kimi tanınır. Əsasən, məchul isimlərə artırılaraq onlarda inkarlıq anlamı formalaşdırır. Müasir ingilis dilində işlənən *mis-* prefiksi rus dilindəki *не-* prefiksində, Azərbaycan dilində isə *na-*, *bi-* prefikslərinə və *qeyri* qoşmasına uyğun gəlir. Məsələn, ingilis dilində: *misadjustment, misalignment, misengagement, misfit, misinformation, mismatching, misphasing, misrepresentation*; rus dilində: *несогласованность, несоответствие, невключение, несоответствию, несоответствие*; Azərbaycan dilində: *nakəs, biçərə* və s.

Bu baxımdan *super-* prefiksində də dünya dillərinə inteqrasiyası prosesi olduqca maraqlıdır. *Super-* prefiksində geniş yayılması hadisəsi XIX əsrin sonundan başlayaraq müşahidə edilməyə başladı. Belə ki, bu prefiks müxtəlif söz əsaslarına qoşularaq müxtəlif sahələrdə — texnoloji terminologiyada, kinomatoqrafiyada, reklam sahəsində və s. istifadə edilir. Texnoloji terminologiyada *super-* prefiksi *sur-* və *ultra-* prefiksləri kimi elm və texnikanın yeni-yeni nailiyyətlərini təsvir etməyə, daha yeni və mükəmməl ixtiraların adlandırılmasına xidmət etməyə başladı. Daha sonra *ultra-* kimi *super-* prefiksi də şəkilçi olmaqla yanaşı, həm də ayrıca bir leksik vahid kimi işlədilməyə başladı (Azərbaycan dilində olduğu kimi). İngilis dilində *super-* prefiksi leksik vahidə çevrilərkən onun əvvəlində “a” və ya “the” artiklindən istifadə edilir (*a (the) super*). Lakin bu söz ayrılıqda işləndikdə isimlərə şamil olduğu kimi, sifət kimi də xarakterizə oluna bilər. Bu məqamda onun semantik yükü, əsasən, kontekstdən müəyyən edilir.

Dilimizdə işlənən prefikslərin böyük bir qismi yunan və ya latın mənşəli olub dilimizə başqa dillər vasitəsilə hazır sözlərin tərkibində daxil olmuşlar. Bu prefikslər bütün dünya dillərində qəbul edildiyindən beynəlxalq status qazanmış və bir çox dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də bu qəbil

¹ <http://proza.ru/2008/06/19/343> Рыжикова Г. Греческие префиксы в русском языке

²Егоров К.Н. Типы лингвистических заимствований (на материале англицизмов и англо-американизмов в современном французском языке). АКД, Москва, 1971, с. 10

prefikslərə dilimizə daxil olan sözlərin ilk komponenti (yəni prefiks) olduğu kimi qalaraq, onun yalnız ikinci komponenti kalka yolu ilə tərcümə edilir. Bir çox hallarda isə bu kimi prefikslər dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazandıqdan sonra dilin öz sözlərinə də qoşularaq söz yaradıcılığında aktiv iştirak etməyə başlayır. Məsələn, *антикоррупционер* (rus dilində); *anti-korrupsioner*, *anti-demokratiya*, *anti-inqilab* (Azərbaycan dilində) və s.

Bu baxımdan Azərbaycan, rus və də ingilis dillərində dünyanın müxtəlif dillərinə aid prefiksli düzəltmə sözlər olduğunu qeyd edə bilərik. Müqayisə üçün aşağıdakılara nəzər yetirək: Azərbaycan dilində: *naşükür*, *bivəfa* (*na-*, *bi-ərab-fars mənşəli prefikslərdir*); *poliklinika*, *politexnikum*, *antiinhisar* (*poli-*, *anti-* yunan mənşəli prefikslərdir); *reaktiv*, *reforma*, *anormal* (*re-*, *a-* german mənşəli prefikslərdir) və s.

Rus dilində: *полиэфир*, *полиэтилен*, *псевдослав* (*поли-*, *псевдо-* yunan mənşəli prefikslərdir), *постобработка* (*пост-* latın mənşəli prefiksdir), *демонтаж*, *декорбция*, *дестабилизация* (*де-* fransız mənşəli prefiksdir) və s.

İngilis dilində: *autoanswer*, *autocycling*, *hygrograph*, *hygroscope* (*auto-*, *hygro-* yunan mənşəli prefikslərdir), *coagulability*, *coagulation*, *inability*, *inaccessibility* (*co*, *in-* latın mənşəli prefikslərdir) və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, hər üç dildə müxtəlif dillərdən alınma prefikslərdən istifadə edilsə də, bunlar arasında yunan və latın dilindən alınma prefikslər ortaqlıq təşkil edirlər. Bu hal özünü termin yaradıcılığında daha bariz şəkildə büruzə verir.

Ümumiyyətlə, Avropa mənşəli şəkilçilərin bir qismi dilimizə rus dili sözlərilə, müəyyən bir hissəsi isə birbaşa keçmişdir. Müxtəlif sistemli dillərdə faktlar üzrə apardığımız müqayisələr zamanı söz yaradıcılığında iştirakına, dildə tutduqları aktiv mövqeyinə görə rus və Avropa mənşəli morfemlərin müasir zamanın tələblərinə əsasən ərəb-fars mənşəli şəkilçilərdən daha fəal olduqları aşkar şəkildə özünü büruzə verir. Bunu müasir dövrdə Qərbin bütün dövlətlərə, onların iqtisadi-siyasi və mədəni həyatlarına güclü təsiri ilə izah etmək olar.

Dissertasiyanın II fəslə «**Müxtəlif sistemli dillərdə prefikslərin termin yaradıcılığında yeri və rolu**» adlanır. Bu fəslin I yarımfəslə «**Terminyaradan məhsuldar və qeyri-məhsuldar prefikslər**» adlanır. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə bağlı A.Qarayev¹, S.Cəfərov², S.Xəlilova³,

¹ Qarayev A. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər. Fil. elm. dok. dis. avtoreferatı. Bakı, ADPU, 1990, 26 s.

² Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, «Maarif», 215 s.

³ Xəlilova S. İnternasional terminlər. Bakı, «Maarif», 1991, 126 s.

N.Məmmədli ¹, S.Sadıqova ² və başqa dilçilərin ayrı-ayrı əsərlərində geniş danışılsa da, lakin digər dillərlə müqayisəsinə az yer ayrılmışdır. Bir vaxtlar dilimizə alınmalar rus, ərəb və fars dilləri vasitəsilə daxil olmuşsa, respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra bəzi söz və terminlərin dilimizə birbaşa mənbə dildən keçməyə başladığını demək mümkündür. Həm də həmin terminlər artıq dilimizin fonetik, qrafik, orfoqrafik, tələffüz və s. qayda-qanunlarına uyğunlaşaraq mənimsənilmişdir. Məhz bu baxımdan terminlər sistemində prefikslərin rolunu araşdıraraqən müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli təhlil vacib sayılan məsələlər sırasında mühüm yer tutur.

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilinə keçən prefiksli terminlərdə aşağıdakı prefikslər daha çox məhsuldarlığı və daha fəal iştirak etməsi ilə seçilir:

anti – prefiksli terminlər: Belə terminlər ən çox ictimai-siyasi məzmun daşıyır. Bunlara aşağıdakı nümunələri misal göstərə bilərik: *antibolşevik, antidillettik, antiimperializm, antiimperialist, antimaqnit, antimarksizm, antisovet, antişafist, antişafizm, antifeodal, anticisim* və s.

poli – prefiksli terminlər: *polikristallik, polisemantizm, polisimetrik, politexnik, polifonik, polisintetik* və s.

de – prefiksli terminlər: *dehidrogen, dehidrat, dehelmintizasiya, defektoskop, defektologiya, determinizasiya, determinist, desilitr, depolyarizasiya* və s.

inter – prefiksli terminlər: *internasional, internasionalizm, internacionalist, intermesso, interlüdiya, intermediya, intervensiya, internet, interpol* və s.

mono – prefiksli terminlər: *monoqamiya, monoqam, monometalizm, monometallik, monomolekulyar, monoteist, monotip, monotipiya, monopolist* və s.

zoo – prefiksli terminlər: *zoobaytar, zoodərnək, zookabinet, zookimya, zoomağaza, zoogigiyena, zooməntəqə, zootexnika, zoopsixoloji, zoocoğrafiya* və s.

geo – prefiksli terminlər: (rus dilində *geo-*): *geobotanika, geodinamika, geomaqnetizm, geomorfologiya, geosentrizm, geotexnika, geotexniki, geofizik* və s.

bio – prefiksli terminlər: *bioelektrik, bioindekator, biokamera, biokimya, biomaqnetizm, biomexanik, biokimyaçı, biogenetik, biomexanik, biomexanika, biofizika* və s.

¹ Məmmədli N. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər). Bakı, Elm, 1997, 314 s.

² Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, Elm, 2010, 324 s.

mikro – prefiksli terminlər: *mikrobioloq, mikrobiologiya, mikroelement, mikroiqlim, mikrokimyəvi, mikrokimyə, mikroaparət, mikromanometr, mikrorayon, mikrorelyef, mikrofilm, mikrofotoqrafiya, mikrolitraz, mikroseysmik* və s.

macro – prefiksli terminlər: *makroiqlim, makromolekul, makroseysmik, makrorayon, makrorelyef, makrofauna, makrofotoqrafiya* və s.

İ.F.Savçenko qeyd edir ki, “prefikslər variativliyinə görə ən aşağı indeksə malikdir. Bu onunla xarakterizə olunur ki, onlar sözdə ifadə etdikləri mənaya görə daha stabil, sabit mövqedə dayanır və onların aktivliyi suffikslərlə müqayisədə aşağı, söz kökü ilə müqayisədə isə yüksək indeksə malikdir”.¹

Prefiksli sözlər ikincili nominasiya qazanmış leksik vahidlər hesab edilir. “Prefikslər hesabına yaranan hər bir leksik vahid dildə, xüsusilə də terminoloji leksikada bu sözə olan ehtiyacın nəticəsidir. Belə ki, prefiksəl komponentin hər bir elementi (prefiks və söz kökü) yeni yaranan terminin ən ideal ifadə vasitəsi kimi çıxış edir”.² Müxtəlif dillərdən mənimsənilmiş prefikslərin alınmalar kimi dəyərləndirilməsi daha doğru olar. Prefiksləşmə əslində termin yaradıcılığının ən məhsuldar morfoloji üsuludur. Prefikslər vasitəsilə asanlıqla elmin istənilən sahəsinə aid terminlər yaratmaq mümkündür. İstər Azərbaycan, istər rus, istərsə də ingilis dilində söz yaradıcılığının prefiksəl üsulu terminologiya sahəsində praktik yeni leksik vahidlərin yaradılması prosesində aparıcı üsullar sırasındadır.

O.V.Lebedeva qeyd edir ki, “müxtəlif leksik-semantik vahidlərin formalaşmasında iştirak edən suffikslərdən fərqli olaraq prefikslər yalnız bir nitq hissəsi daxilində söz yarada bilir. İngilis dilinin termin yaradıcılığında iştirak edən prefikslər ingilis dilinin adi söz yaradıcılığı elementlərindən biri olub, bu sahədə onlardan yalnız asan qavranılan, geniş kütləyə tanış olan, həm də konkret məzmunla malik olanları seçilib istifadə edilir”.³ İngilis dilinin terminoloji sistemi, Azərbaycan və rus dillərində olduğu kimi, prefikslər hesabına genişlənmiş və bu inkişaf indi də davam etməkdədir.

S.Sadıqova da öz əsərlərində prefikslərin termin yaradıcılığındakı rolundan geniş söhbət açmışdır. Lakin bir sıra tədqiqatçılardan fərqli olaraq, o, öz

¹Савченко И.Ф. Типология фонемной структуры морфем (на матер. префиксальных прилагательных украинского языка). АҚД. Киев, 1990, с. 6-7

² Наумова Н.А. Ономазиологический аспект акцентной нормы в префиксальных глаголах английского языка: экспериментально-фонетическое исследование. Ульяновск, Зебра, 2016, с. 5

³Лебедева О.В. Префиксация как один из ведущих способов словообразования в области английской химической терминологии. Великий Новгород, 2009, с. 4

əsərlərində prefikslərdən deyil, elementlərdən bəhs edir. Yəni müəllif “terminoloji leksikamızda əcnəbi dillərdən mənimsənilmiş prefiksləri yad dil ünsürü, daha doğrusu, element kimi dəyərləndirir və aşağıdakı prefiksləri xüsusilə qeyd edir: *topo-*, *avia-*, *avto-*, *aqro-*, *inter-*, *ixtio-*, *infra-*, *fakto-*, *fono-*, *hekto-*, *histo-*, *tele-*, *multi-*, *polo-*, *proto-*, *kvazi-* və s.”¹

İkinci fəslin II yarım fəslə isə «**Terminyaradan beynəlmiləl statuslu prefikslər**» adlanır. Dilçilikdə beynəlmiləl statuslu terminlər haqqında daim fikir ayrılığı müşahidə edilir. Belə ki, bu tip terminlər, əsasən, beynəlmiləl statuslu prefikslərdən törədiyindən onlar haqqında belə bir fikir irəli sürülür ki, “müxtəlif beynəlmiləl prefikslərlə düzələn terminlər tələblərə cavab vermir, çünki bir terminin birbaşa düşülən cavabı və ya əksinə, bir sözü izah edən bir termin olmalıdır. Bu qayda pozğunluğu terminlərdə sinonimlik və paralellik vardır”.² Belə ki, hər hansı bir dildə müəyyən parametrlər əsasında beynəlmiləl prefikslər və ortaq elmi terminologiyanın leksik vahidlərindən yaradılan terminlər digər bir sahə üçün də aktual olduğundan paralelliyə səbəb ola bilər.

Terminoloji leksikada beynəlmiləl prefikslər Y.Kalinina, V.V.Akulenko, Y.A.Zemskaya və başqalarının elmi tədqiqatlarında xüsusilə işıqlandırılaraq müxtəlif cəhətlərdən elmi təhlilə cəlb edilmişdir. A.Zemskaya “terminologiyada alınma prefiksləri (*cyneп-*, *zuneп-* və s.) morfem-morfemoid element adlandırır”.³ Onun fikrincə, bu elementlərin funksional statusu, konkret olaraq, hər hansı bir dilin materialları üzərində qiymətləndirilməməlidir. Belə ki, “bu prepozitiv elementlər universallığı ilə seçilir, bütün dillərin terminologiyasında az qala vahid bir lay təşkil edir və digər morfemlərlə eyniləşdirilə bilməz”.⁴

Beləliklə, bir daha vurğulamaq olar ki, terminyaradmanın əsas və ən məhsuldar üsullarından biri prefiksleşmədir. Bu baxımdan bir sıra prefikslərin Azərbaycan, rus və ingilis dillərində termin yaradıcılığında mövqelərinə və sözyaratma qabiliyyətlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək.

Beynəlxalq aləmdə terminoloji leksikanın zənginləşdirilməsində istifadə olunan prefikslər aşağıdakılardır: *anti-*, *auto-*, *co-*, *counter-*, *de-*, *des-*, *hydro-*,

¹ Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, Elm, 2010, s. 192-193

² Məmmədova Z.T. İnternasionalizmlər və onların dildə ifadəsi. Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 3, Humanitar elmlər seriyası, 2010, s. 6

³ Земская Е.А. Литературная норма и неузвальное словообразование Современный русский язык: Система - норма - узус. Москва, 2010, с. 249

⁴ Земская Е. А. Словообразование как деятельность. Москва, «КомКнига», 2005, с. 29

hygro-, hyper-, inter-, in-, meta-, macro-, milli-, mini-, mis, mono-, multi-, non-, over-, para-, poly-, post-, pre-, pseudo-, re-, semi-, servo-, sub-, super-, tele-, thermo-, trans-, ultra-, un-, under-.

Göründüyü kimi, burada prefikslərin əksəriyyəti yunan və ya latın mənşəlidir. Bu prefikslərin dünya dillərinə inteqrasiyası şərti xarakter daşırsa da, qeyd etməliyik ki, termin yaradıcılığında bir çox hallarda dilin öz leksik bazası yetərli olmadığından dilin söz yaradıcılığı sahəsində bu qəbil alınma elementlərin işlədilməsinə zərurət doğur.

İkinci fəslin III yarım fəslə isə «**Terminologiyada prefikslərin leksikləşməsi**» adlanır. Bu yarım fəsilə hər üç dilin materialları əsasında leksikləşmiş prefikslər müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilmiş, onların müasir dövrdə dilin lüğət fondunda hansı leksik-semantik dəyişikliyə uğraması müəyyən edilmişdi. Bu məqsədlə aşağıdakı prefikslərin sonradan qazanılmış xüsusiyyətlərini təhlil etmək prefikslərin dil sistemindəki mövqeyini daha geniş şəkildə izah etməyə imkan yaradacaqdır.

Azərbaycan, ingilis və rus dillərində daha çox müstəqillik qazanaraq leksikləşən prefikslər aşağıdakılardır: *maksi-, mini-, super-, ultra- və ekstra-*. Bu istər rus, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilinin lüğətlərində öz əksini tapmışdır.

Maksi rus dilində “uzun əmək paltar, paltonun və s. maksimal uzunluqda olmasını ifadə edən sifət kimi işlənir”.¹ (133, s. 404). İngilis dilinin təsiri ilə rus dilində müşahidə edilən bu hala Azərbaycan dilində də rast gəlinir. Məsələn; *Satışda maksi ətklər də var* və s.

Eyni zamanda bu leksikləşmiş prefiks həm də maksi-paltar, maksi-ətək birləşmələrinin ellipsisə uğraması nəticəsində sadələşərək, *maksi* şəklində geyim ifadə edən isim kimi də işlənir: *Я считаю, что «МИНИ», «МАКСИ», уже не в моде. (Hesab edirəm ki, mini və maksi artıq dəbdə deyil).*

Maxi prefiksini leksikləşmiş variantı Azərbaycan və rus dillərində, əsasən, ingilis dilinin təsiri ilə meydana gəlmişdir. Belə ki, “dəb aləmində *maxi-skirt* — topuğa qədər olan əmək, *maxi-coat* — uzun paltar və s. anlayışları ifadə edərkən ikinci tərəf ixtisara uğradığından maksi prefiksi müstəqil şəkildə leksik vahid kimi işləndikdə uzun geyim anlamını ifadə edir”.² Məsələn; *Mən sizin boyunuza uyğun olaraq maksi geyinməni məsləhət bilirəm* və s.

¹ Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. Москва, Рус. язык, 1996, с. 404

² Oxford Dictionary (En-En): Oxford Dictionary of English, Revised Edition. Oxford, Oxford University Press, 2005, p. 355

Nümunədən də göründüyü kimi, bu prefiks leksikləşdikdə geyim növü bildirdiyindən isim kimi çıxış edir.

Mini prefiksi isə leksikləşdikdə, sadəcə olaraq, maksinin antonimi çıxış edir və eyni xüsusiyyətləri özündə cəmləyir. İngilis, Azərbaycan və rus dillərinin müasir mətbuat dilində bu sözlərin müstəqil leksik vahid kimi işlənməsinə çox tez-tez rast gəlmək olur. Maraqlıdır ki, “*super-* prefiksini ayrıca leksik vahid kimi işləndiyi hallarda onun jarqon ifadə kimi də qələmə verənlər olur”.¹

Ultra müstəqil söz kimi daha yüksək düşüncəyə malik olan insan, kapitalist ölkələrində daha yüksək reaksiya nümayiş etdirən qruplaşma anlamında işlədilir”.² İ.G.Dobrodomovun müşahidələrinə əsasən, “*ultra-* prefiksi artıq XIX əsrin 20-ci illərindən müstəqil söz kimi işlənməyə başlayıb”.³

Ekstra isə sifət kimi çıxış edərək “malın ən yaxsısı, ən əlası, ən yüksək keyfiyyətə malik olması mənasını ifadə edir”.⁴ Bəzi hallarda ekstra xüsusi ad kimi işlənərək müxtəlif məhsulların adlarına verilir. Məsələn, *ekstra çay* və ya *ekstra diyüsü* və s. Lakin danışığ dilində bu hissəcik müstəqil leksik vahid kimi işləndikdə isə, əsasən, “tələsik”, “təxirəsalınmaz”, “vacib” mənalarını ifadə edir.

Dissertasiyanın III fəslə «**Müxtəlif sistemli dillərdə prefikslərin morfoloji və semantik xüsusiyyətləri**» adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil «**Prefikslərin morfoloji xüsusiyyətləri**» adlanır. Burada müxtəlif sistemli dillərdə prefikslərdə morfoloji baxımdan fərqli cəhətlərin müşahidə olunmasından bəhs olunmuşdur. Çünki eyni semantik məzmunu malik prefiks bir dildə isim yaradan şəkilçi kimi səciyyələndirildiyi halda, digər bir dildə özünü sifət və ya zərf düzəldən şəkilçi kimi bürüzə verə bilər. Məsələn, ingilis dilində *hyper-* prefiksi bir nitq hissəsindən digərinə keçid rolunu oynayır. Məsələn, *sensitive* (hissiyatlı) — *hyper-sensitive* (yüksək hissiyatlı) (sifət — sifət), *space* (məkan) — *hyper-space* (böyük məkan) (isim — isim), *text* (mətn) — *hyper-text* (hipermətn) (isim — isim) və s. Amma rus

¹ Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. Москва, Рус. язык, 1996, с. 599

² Булыко А.Н. Современный словарь иностранных слов: более 25 тыс. слов и словосочетаний. Москва, Мартин, 2004, с. 513

³ Добродомов И.Г. Проблема заимствования морфем // Актуальные проблемы русского словообразования: материалы респ. науч. конф. (12-15 сент. 1972), Самарканд, 1972, ч. 1, с. 259

⁴ Николина Н. А. Словообразование современного русского языка: учеб. Пособие. Москва, Academia, 2005, с. 120

dilində *hyper-* prefiksində ekvivalent olan *сверх-* prefiksi isimdən sifət yaratmağa xidmət edir. Məsələn, *высота — сверхвысокий, скорость — сверхскоростной, fövqəltəbii, fövqəlbəşər* və s. Bu prefiksin sifətdən sifət yaratdığı hallara da təsadüf edilir ki, bu kimi faktlar da dilimizin terminoloji leksikasında asanlıqla müşahidə edilir. Məsələn, “*aktiv (sifət) — hiperaktiv (sifət)*” və s. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində *hiper-* prefiksi, əsasən, alınma sözlərlə işlənir. Məsələn, *hipermarket, hipeetrixoz, hipertonus, hiperlink, hiperkeratoz* və s.”¹

İngilis dilində müxtəlif sahələrə dair terminlərin yaranmasında da prefikslərin əhəmiyyətli rolu vardır. Məsələn, müasir dövrdə daha geniş yayılan *e-, electro-, nano-, cyber-* və s. prefikslər buna misal ola bilər. Məsələn, *e-business (elektron biznes), e-mail (elektron poçt), electromagnetism (elektromaqnetizm), nanometre (nanometr), cybercafe (kiberkafe)* və s. Təbii ki, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində bu qəbil prefiksli terminlər Azərbaycan dilinə daxil olduğu kimi, rus dilində də olduğu kimi mənimsənilir. Son dövrlərdə isə “*e-mail* tipli sözlərdə *e-* prefiksi Azərbaycan dilində “elektron” sözü ilə əvəzlənsə də, müasir dövrdə artıq lüğətlərdə *e-dərslik, e-diplomatiya, e-elm* kimi terminlər qeyd edilir”.² Rus dilində isə belə əvəzlənmələr azdır. Terminin ilkin variantında işlədilməsinə daha çox üstünlük verilir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində prefikslərlə işlənən leksemlərin bəziləri həmin şəkilçisiz də, yəni prefiksin sinonim suffiksi ilə də işlənir. Məs., *naümid — ümitsiz; naəlac — əlacsiz; biçərə — çarəsiz* və s. Lakin elə leksemlər də var ki, prefikslər onların tərkibində bir element kimi artıq daşlaşmışdır. Məsələn, *nadan, naxələf* və s. bu kimi sözləri göstərmək olar. Belə xarakterli nümunələrdə prefikslərlə leksemlər qaynayıb qarışmışdır.

III fəslin II yarımfəsili isə «**Prefikslərin semantik xüsusiyyətləri**» adlanır. Burada qeyd olunur ki, prefikslər semantik cəhətdən söz birləşmələri yaratmayan sözlərə daha yaxındır, funksiya cəhətdən isə prefikslər suffikslərə yaxınlaşsa da, sözlərin kökü ilə uzlaşmır və ya uyğun gəlmir. Məhz bu baxımdan M.P.Arkadyev “prefiksəl perfektivlərin areal tipologiyasının tədqiqi zamanı prefiksləri müstəqil semantik feil törəmələri kimi dəyərləndirir”.³

Yeddi bənddən ibarət olan bu yarımfəslin birinci bəndi «**İnkarlıq, əkslik və ziddiyyət məzmunlu sözlər yaradan prefikslər**» adlanır. Qeyd edək ki,

¹ Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s. 119-120

² Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s. 72-73

³ Аркадьев П. М., Ареальная типология префиксального перфектива: (на материале языков Европы и Кавказа), Москва: Языки славянской культуры. 2015, с. 200

de-, dis-, in, im-, il-, ir-, un- prefiksləri neqativ və ya inkar mənalı sözlərin formalaşmasında aktiv iştirak edir. İngilis dilində neqativliyin böyük əksəriyyəti məhz *dis-* prefiksi ilə ifadə olunur. Məsələn, *dishonest* (yalançı, fırıldaq) — *I don't like him, and it would be dishonest of me to pretend otherwise.* (Mənim ondan xoşum gəlmir və başqa cür davransan bu qeyri-səmimi olar) və s.

Azərbaycan dilində bu şəkildəki prefikslər, əsasən, *-siz⁴* suffiksli sözlərlə tərcümə edilsə də, bu prefiks alınma sözlərin tərkibində fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənərkəndədir: *dezinfeksiya, dezinformasiya* və s.

III fəslin ikinci yarımfəslinin ikinci bəndi «**Müştərəklik, birgəlik məzmunlu sözlər yaradan prefikslər**» adlanır. Latın mənşəli *co-* prefiksi substantiv terminlərə uyğunluq, birgəlik məzmunu verir. Məsələn, ingilis dilində: *coalescence, coaxiality, coercivity, coexistence, cohesion* və s. Bu prefiks bir çox hallarda dilimizə *həm-* prefiksi ilə tərcümə edilsə də, Azərbaycan dilində bu prefiks *həm-* hissəciyi ilə tərcümə edilir. Məsələn, *həmmüəllif, həmsədr, həmyerli* və s.

Rus dilində müştərəklik ifadə edən prefiks kimi *co-* prefiksi çıxış edir. Məsələn, *совместимость, сооружение, соотношение* və s.

Azərbaycan dilində müştərəklik ifadə edən sözlər formalaşdırən *ba-* prefiksi isə fars mənşəlidir. Dilimizdə bu prefiks vasitəsilə əsasən sifətlər düzəlir. Məsələn, *bahəm, baməzə* (kişi), *basəfa* (yer) və s.

Bu yarımfəslin üçüncü bəndi «**Həcm, ölçü məzmunlu sözlər yaradan prefikslər**» adlanır. Buraya *hiper-* (*hyper-*), *full-*, *over-*, *makro-* (*macro-*), *mikro-* (*micro-*), *mini-* şəkilçilərini nümunə göstərə bilərik. Məsələn, ingilis dilində: *hyperboloid, hyperpressure, hypertext*; rus dilində: *гиперболюид, гипертекст, full-bosomed, full-value, overcrowd, overflowing, microanalyzer, microcapacitor, mini-card, mini-disk*; Azərbaycan dilində: *hiperboloid, hipermətn, makrosahə, makromətn, mikrosxem, mikromətn*, və s.

III fəslin ikinci yarımfəslinin dördüncü bəndi «**Məkan, yer, istiqamət məzmunlu sözlər yaradan prefikslər**» adlanır. Buraya *sub-* prefiksini misal göstərə bilərik. Yunan mənşəli olan bu prefiks “alt” mənasını verir. Məsələn, *subchannel, subcontract, subdiagonal, subdirectory, subdivision, subexcitation* (ingilis dilində), *субсидия, субдиагональ* (rus dilində) və s. Bundan başqa, *peri-* prefiksi var. Bu prefiks ətrafında, yanında semantik məzmununa malikdir. Məsələn, bu prefiksle düzəlmiş *period* — zaman, dönmənləmlə leksik vahidin tərkib hissələri *peri-* prefiksi və “odos” — küçə sözünün birləşməsindən yaranmış və bu sözə bir çox dillərdə təsadüf edilməkdədir. Məsələn, *period* [*piəriəd*] (ing.), *period* (azərb.), *период* (rus.) və s. Və ya *периферия* (məkanın ətrafi); *перископ* (gizli mövqedən ətrafi seyr etmək üçün cihaz) və s.

Bu prefiks rus dilinə Avropa dillərindən, bizim dilə isə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur.

III fəslin ikinci yarımfəslinin beşinci bəndi «**Kəmiyyət məzmunlu sözlər yaradan prefikslər**» adlanır. Yunan mənşəli *poli-* prefiksi kəmiyyət məzmunlu sözlər yaradan prefikslərdəndir. Bu prefiks çoxluq, çox çeşidlik ifadə edir. Bu prefiks bütün dünya dillərində elmi terminologiyada çoxluq anlayışını ifadə edən terminlərin yaradılmasında geniş istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində: *polygon, polyhedron, polyiron*; rus dilində: *полиэфир, полиэтилен, полигон, полижелезо, полипропилен*; Azərbaycan dilində: *polisemiya, polietilen* və s. Bundan başqa, yunan mənşəli *mono-* prefiksi isimlərə vahidlik, təklik anlamı verir. İngilis dili ilə yanaşı, rus və Azərbaycan dillərində də *mono-* prefiksindən istifadə edilir. Lakin rus dilində bu prefiks bir çox məqamlarda *одно-* prefiksi, Azərbaycan dilində isə “tək” sözü ilə əvəzlənir. Məsələn, *tək allahlıq, təkənəli* (azərb.), *одноярусное, одномысленность* (rus) və s.

III fəslin ikinci yarımfəslinin altıncı bəndi «**Keyfiyyət məzmunlu sözlər yaradan prefikslər**» adlanır. İngilis dilində *out-, under-* prefiksləri keyfiyyət baxımından dərəcə mənası da bildirir. Məsələn, *out-come, outnumber, outwit* və s.

Bundan başqa, *ultra-* prefiksindən müasir dövrdə məzmunca daha dəqiq anlamlı terminlərin yaradılmasında istifadə edilir. Bu prefiksle yaranan sözlərin semantik tutumunda əlamətin və ya keyfiyyətin son həddi bildirilir. *Ultramicroanalysis, ultramicrobalance, ultramicrometer*; rus dilində: *ультрамикроанализ, ультрамикровесы, ультразвук*; Azərbaycan dilində: *ultramikroskop, ultrasəs, ultrabalans* və s.

III fəslin ikinci yarımfəslinin yeddinci bəndi «**Hərəkətin istiqamətini bildirən prefikslər**» adlanır. Hərəkətin istiqamətini bildirən prefikslərin ayrıca bir qrup şəklində təsnifinə M.M.Plyujinin elmi tədqiqatında rast gəlinir. Müəllif “yer, məkan məzmunlu prefikslərin a) hərəkətin istiqamətini bildirənlər və b) hərəkətin və ya hadisənin yerini ifadə edənlər olmaq üzrə iki qrupa ayırmağı məqsədəuyğun hesab edərək, qeyd edir ki, ingilis dilində lokativ prefikslər hərəkət və onun müxtəlif istiqamətlərə yönəltmə ilə sıx bağlı olduğundan daha geniş şəkildə inkişaf edə biliblər”.¹ M.M.Plyujindən fərqli olaraq, biz bu araşdırma zamanı müqayisə olunan dillərdə yer, məkan məzmunlu sözlər yaradan prefikslərin yalnız feillərin deyil, digər nitq hissələrinə də aid sözlərin

¹Плюжин М.М. Диахронно-семантический аспект префиксального словообразования в английском языке. доктор. Фил. Москва, 1992, с. 16

yaradılmasında iştirak etdiyini nəzərə alıb istiqamət məzmunlu sözlər yaradan prefiksləri ayrıca bir qrupda nəzərdən keçirmişik. Beləliklə, hərəkətin istiqamətini bildirən prefikslərə biz aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik.

eks-//eks- (ek-) – hərəkət istiqamətinin kənara yönəldiyini bildirir. Bu prefiksle işlənən sözlərin əksəriyyəti hər üç dildə alınmadır. Məsələn, tibb sahəsində işlədilən ekzema sözü latın mənşəli eksemo (püskürmək sözündən, dəri səthindəki səpgi mənasında) sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Qeyd edək ki, bu prefiksin törəməsi olan *ekzo- // ekto-* daha məhsuldardır. Bu prefikslərlə formalaşan nümunələrə rus dilində daha çox təsadüf edilir: *эктодерма* (hüceyrələrin xarici tərəfi); *экзосфера* (atmosferin xarici qatı). *eks-* prefiksi ingilis, rus və Azərbaycan dillərində keçmiş zaman məzmunlu leksik vahidlərin formalaşmasına xidmət edərək *post-* prefiksine ekvivalent də ola bilər. Məsələn, *eks-müşavir, eks-prezident* (azərb.), *exwife, expresident* (ing.), *экс-чемпион* (rus.) və s. Bundan başqa *pro-* prefiksi dilimizdə digər qeyd olunan prefikslər kimi alınma terminlərin tərkibində geniş müşahidə edilir. Məsələn, dilimizdə işlənən *proqnoz, proqram, profaza* və s. terminlər bu prefiksin köməyi ilə formalaşan sözlərdəndir.

Feillərə artırılıraq hərəkətin yenidən başlanmasına işarə edən *re-* prefiksi latın dilindən alınmış prefikslər sırasında olsa da digər prefikslərdən fərqli olaraq german dillərində yüksək məhsuldarlığı ilə seçilir. İngilis dilində də bu prefiks aktiv hərəkət bildirən feillərə artırılıraq yüksək məhsuldarlıq nümayiş etdirir. Məsələn, *reapply, react, recorde* və s. Qeyd edək ki, ingilis dilində bu prefiks öz hüdudlarını daha da genişləndirərək feil əsaslı isimlərə və sifətlərə də artırıla bilər. Məsələn, *action — reaction, active — reactive* və s.

re- prefiksinin Azərbaycan dilinə daxil olması rus dili vasitəsilə reallaşmış və xüsusilə kimya, biologiya və texniki elm sahələrinə aid terminlər vasitəsilə hazır sözlərin tərkibində mənimsənilmişdir. Məsələn: rus dilində: *регенерация, реакция, реактивный, реанимация* və s.

Beləliklə, misallardan da görünür ki, istiqamət bildirən və alınma şəkilçi olan prefiks növlərinin formalaşdırdığı sözlərin bir-birinə bitişməsi yolu ilə yaranması olduqca məhsuldar və müasir dilin əsas sözyaratma üsullarındandır. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünün əvvəlinə artırılır və sözün leksik mənasını dəyişilərək yeni sözlər yaranır. Prefikslərin bu xüsusiyyəti hər zaman onların müstəqil leksik vahid kimi qəbul edilməsinə əsas vermir.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında feili söz birləşmələrinin struktur-semantik təhlili ilə bağlı aparılmış tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında prefikslərin morfoloji xüsusiyyətlərini bir arada nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, prefikslər analitik və flektiv dillərdə isim, sifət, xüsusilə də feillərin yaranmasında müstəsna rola malik olduğu halda, iltisaf dillərdə, əsasən, sifət və isim yaratmağa xidmət edir. Türk dillərində isə prefikslərin feil yaratma imkanları sıfıra bərabərdir.

2. Prefikslərin dildə bu və ya digər dərəcədə leksikləşməsi onların tam olaraq kök morfemlər kimi qəbul edilməsi anlamına gəlmir. Belə ki, leksikləşmələrinə rəğmən, prefikslər, istisna hallar nəzərə alınmazsa, mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi ola bilər. Hər üç dildə leksikləşmiş prefikslər sırasında *maksi-, mini-, ultra-, ekstra-, super-* prefikslərini sadalaya bilərik.

3. Tədqiqat zamanı dil materiallarını təhlil edərkən belə qənaətə gəlinmişdir ki, müasir ingilis dilində *hyper-, hypo-, macro-, mega-, micro-, multi-, nano-, poly-*prefiksləri artıq leksikləşmiş prefiks kimi təsnif edilə bilər. Lakin bu prefikslərin müstəqil leksik vahid kimi işləməsi üslubi səciyyə daşıyır.

4. Müqayisəyə cəlb edilən dil faktlarından belə bir nəticə əldə etmək olur ki, prefikslər istər rus, istər ingilis dilində isim, sifət, zərf və feil yaratmağa xidmət etdiyi halda, Azərbaycan dilindəki prefikslərin heç biri zərf və feil yaratmır. Saylara gəlincə isə, qeyd etməliyə ki, sayların yaradılmasında prefikslərdən ümumiyyətlə istifadə edilmir.

5. Prefikslərin semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları 7 qrupda təsnif etmək daha məqsədəuyğundur ki, bunlar da aşağıdakı tematik qruplardır: 1) inkarlıq, əkslik və ziddiyyət məzmunlu sözlər yaradan prefikslər; 2) müştərəklik, birgəlik məzmunlu sözlər yaradan prefikslər; 3) həcm, ölçü məzmunlu sözlər yaradan prefikslər; 4) məkan, yer, istiqamət məzmunlu sözlər yaradan prefikslər; 5) kəmiyyət məzmunlu sözlər yaradan prefikslər; 6) keyfiyyət məzmunlu sözlər yaradan prefikslər; 7) hərəkətin istiqamətini bildirən prefikslər. Bu tematik qruplardan ən geniş olanı inkarlıq, əkslik və ziddiyyət məzmunlu sözlər yaradan prefikslər təşkil edir.

6. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında inkarlıq prefiksləri elə də önəmli yer tutmur. Çünki Azərbaycan dilində inkarlıq, əsasən, suffikslərlə ifadə edilir. Bundan başqa, Azərbaycan dilində mövcud olan inkarlıq prefikslərinin hamısı ingilis dilindən fərqli olaraq alınma prefikslərdir ki, bunlar da başqa dillərdən alınma sözlərlə işlənir. Azərbaycan mənşəli sözlərdə nadir hallarda inkarlıq prefikslərinə rast gəlmək olur.

7. Tədqiqata cəlb olunan hər üç dilin – Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin söz yaradıcılığında yunan və latın mənşəli prefikslərin üstünlük təşkil etdiyi aydın olur. Eyni zamanda hər üç dildə müxtəlif dillərdən alınma prefikslərdən

istifadə edilsə də, bunlar arasında yunan və latın dilindən alınma prefikslər ortaqlıq təşkil edirlər. Bu özünü daha çox termin yaradıcılığında bariz şəkildə göstərir.

8. Hər üç dillə – Azərbaycan, rus və ingilis dilləri ilə bağlı aparılan müqayisələr sübut edir ki, prefikslərin tarixi-morfoloji təşəkkülü dillərin bir-biri ilə nə dərəcədə əlaqəli olmasından, həmçinin dilin daxili resurslarının imkanlarından asılıdır. Çünki yeni söz yaradıcılığı zamanı dilin öz daxili imkanları yetərli olmadıqda dil ona lazım olanı digər bir dildən heç bir dəyişikliyə uğratmadan hazır şəkildə qəbul edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Prefikslər – affikslərin bir növü kimi. Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümü münasibətilə Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, Sabah, 2008, s. 109-113

2. İngilis dilində prefikslər. Elmi axtarışlar. (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri). № 4, Bakı, Nurlan, 2008, s. 8-17

3. Perfikasiya qrammatik üsulun tərkib hissəsi kimi. Filologiya məsələləri, №5, Bakı, 2008, s. 41-46

4. İngilis dilində prefikslər (önerilər). Kültür Evreni. Sonbahar, 2009, s. 125-131

5. Prefikslərin tarixi-morfoloji təşəkkülü. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №2 (82). Bakı, 2012, s. 304-307

6. Prefikslərin termin yaradıcılığında yeri və rolu. Terminologiya məsələləri, №2, Bakı, 2012, s. 133-141

7. Prefikslərin termin yaradıcılığında yeri və rolu. Terminologiya məsələləri, №1, Bakı, 2013, s. 136-144

8. Морфологические особенности префиксов. Филологические науки. Вопросы и теории и практики. №1 (31), 2014. Часть 1, с. 136-139

9. Müxtəlif sistemli dillərdə prefikslərin semantik potensialı. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar, №1, Bakı, 2016, s. 77-82

10. Особенности лексикализации префиксов в разносистемных языках. Международная научно-практическая конференция. «Вопросы современной науки: проблемы, тенденции и перспективы» (13 апреля 2017 г.). 2 части, г. Москва, 2017, с. 35-42

Морфологически-семантические особенности префиксов

(По материалам азербайджанского, русского и английского языков)

РЕЗЮМЕ

Посвященный анализу морфолого-семантических особенностей префиксов на основе материалов азербайджанского, русского и английского языков, диссертация состоит из 3-х глав, заключения и списка использованной литературы. Первая глава озаглавлена «Префиксы и их историко-морфологическое образование». Эта глава состоит из двух подглав. Историко-морфологическое развитие префиксов были изучены с лингвистической точки зрения, одновременно префиксы исследованы как особый тип аффиксов, и их морфологические особенности были проанализированы.

Вторая глава озаглавлена «Место и роль префиксов в терминологическом творчестве в разносистемных языках». Эта глава состоит из трех подглав. В этой главе широко интерпретировались продуктивные и непродуктивные префиксы формирующие термины, а также роль и значение префиксов международного статуса в языке, а также лексикализация префиксов в терминологии.

Третья глава озаглавлена «Морфологические и семантические особенности префиксов в разносистемных языках». Эта глава состоит из двух подглав. Морфологически-семантические особенности префиксов, префиксы сформированные семантически со значениями расхождения, противоречия, сосуществования, объема, размерности, пространства, местоположения, направления, количественности и префиксы, указывающие на направление движения были проанализированы на основании конкретных данных.

В конце диссертации были даны результаты, полученные в ходе исследования.

Morphological-semantic features of prefixes

(Based on materials of Azerbaijani, Russian and English languages)

SUMMARY

Devoted to the analysis of morphological-semantic features of prefixes based on materials of Azerbaijani, Russian and English languages the dissertation consists of three chapters, conclusion and a list of used literature. The first chapter is entitled "Prefixes and their historical-morphological formation". This chapter consists of subchapters. The historical-morphological development of prefixes was studied by the linguistic point of view, at the same time prefixes were investigated as a specific type of affixes and their morphological features were analyzed here.

The second chapter is entitled "The place and role of prefixes in terminological creativity in languages of different systems". This chapter consists of three subchapters. In this chapter, term forming productive and non-productive prefixes, as well as the language role and importance of internationally status prefixes in term forming, as well as lexicalization of prefixes in terminology have been widely interpreted.

The third chapter is entitled "The morphological and semantic features of prefixes in multilanguage systems". This chapter consists of two subchapters. The morphological-semantic features of prefixes, prefixes forming semantically the words with meanings of negation, contradictions, coexistence, volume, dimension, space, location, direction, quantity and prefixes indicating the direction of movement were analyzed on concrete samples.

At the end of the dissertation, the results gained during the research were given.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

СУРА ТАРИЕЛЬ кызы ПАНАХЛЫ

**МОРФОЛОГИЧЕСКИ-СЕМАНТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ПРЕФИКСОВ**

(По материалам азербайджанского, русского и английского языков)

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2017